

*Jonas Basanavičius v Praze 1882 – 1884*¹
Vaidas Šeferis

Úvodní poznámka

V dějinách litevského písemnictví připadá Česku důležité místo. V knihovnách a archivech této země se nachází velké množství dokumentů, textů a publikací, vztahujících se k různým obdobím dějin Litvy. Politické, kulturní a vědecké kontakty spojují Litvu a české země již od středověku, počínaje životem sv. Vojtěcha, přes vztahy Koruny české a Litevského velkoknížectví a konče četnými kontakty z dob nejnovějších. Intenzita vědeckých a kulturních kontaktů však překvapivě v posledních dvou desetiletích silně poklesla. Je to vidět zejména v oblasti historického výzkumu: jen málo litevských historiků navštěvuje archivy v České republice, ještě menší je intenzita recipročního výzkumu ze strany české; smutným faktem je, že mezi Litvou a Českem téměř neexistuje výměna mladých odborníků, především doktorandů. Přitom pramenná základna je opravdu bohatá: každý rok jsou objeveny nové dokumenty, osvětlující důležité aspekty česko–litevských vztahů².

V tomto článku se pokusíme o detailnější rozbor jednoho konkrétního příkladu těchto vztahů, a sice života a působení Jonase Basanavičiuse v Praze mezi lety 1882–1884. Autor doufá, že tento text poslouží jako impuls k dalšímu zkoumání v oblasti české lituanistiky. Ukazuje se totiž, že dokonce i v případě tak důkladně prozkoumaného tématu, jako je biografie a dílo Basanavičiuse, mohou české archivy odhalit ještě spoustu nového.

Pražská epizoda v životě Basanavičiuse se na první pohled zdá být nepřilíš důležitou etapou jeho biografie: žil v tomto městě necelých 14 měsíců od prosince 1882 do února 1884, což je v porovnání např. s životem v Bulharsku či Litvě velmi krátká doba. V litevských dějinách je toto období zmiňováno především v souvislosti s vydáním

¹ Tento článek vznikl v rámci řešení dlouhodobého výzkumného záměru, realizovaného Střediskem pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních MSM 0021622435.

² Z posledních důležitých nálezů zmíníme např., rukopisný litevsko-slovanský slovník F. L. Čelakovského, jež v knihovně Národního muzea objevil doc. Karlovy univerzity Ilja Lemeškin, či zapomenutou disertaci prof. Karla Janáčka „Přízvukování u Donalitia“, kterou autor tohoto článku objevil v knihovně Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Více k tomu viz Ilja Lemeškin, Jolanta Zabarskaitė [edts.], *Augusto Schleicherio lituanistinis pališkimas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009, sv. I., s. 69-75. Karel Janáček, *Přízvukování u Donalitia. Donelaičio kirčiavimas*, Brno: Tribun, 2009.

prvního litevského národně-obrozeneckého časopisu „Auszra“ („Jitřenka“). Basanavičius první číslo tohoto časopisu zkompletoval právě v Praze, v roce 1883.

Přesto, že v tomto městě pobýval poměrně krátce, připisuje mu Basanavičius ve své autobiografii překvapivě velký význam:

Přestěhování do Prahy má v mém životě obrovský význam, a to nejen pro mne osobně, ale částečně také pro celou Litvu. Bez nadsázky můžeme říci, že zde stála kolébka litevského národního obrození, ze které se rozzářila „Jitřenka“. Můj osobní osud je také pevnými vazbami spjat s Prahou.³

Zkusme tedy podrobněji prozkoumat otázku, jaký význam připadá pražské epizodě v biografickém kontextu Basanavičiuse.

Basanavičius: odmítání exilu

Abychom mohli adekvátně posoudit význam pražské epizody v celkovém biografickém kontextu Basanavičiuseva života, musíme si připomenout, jaké události předcházely jeho pobytu v Praze a jaké následovaly po jeho odjezdu z českých zemí.

Po ukončení studia medicíny na Moskevské univerzitě odjel Basanavičius na začátku roku 1880 do Bulharska, do města Lom (resp. Lompalanka), kde se mu podařilo získat místo primáře okresní nemocnice. Zde Basanavičius pracoval o něco déle než dva roky. V roce 1882 Lompalanku a Bulharsko opouští. Začíná období jeho toulek po Evropě, které trvá do roku 1884. Basanavičius v této době hodně cestoval po Balkánu, na několik měsíců se zastavil ve Vídni, dokonce se na kratší dobu vrátil do Litvy (tehdy součástí carského Ruska), až nakonec přijel do Prahy. V tomto městě žil od 19. prosince 1882 do 1. února 1884. Praha byla posledním geografickým bodem zmíněných Basanavičiusových „toulek“: v roce 1884 se žení a na dlouhá léta se usazuje opět v Bulharsku.

Hned po svém příjezdu do Prahy a v prvních měsících roku 1883 Basanavičius usilovně pracuje na vydání časopisu „Auszra“. Proslov k prvnímu číslu tohoto časopisu, který se v dějinách litevské kultury považuje přímo za manifest národního obrození, Basanavičius napsal právě v Praze, 28. ledna 1883 (*Autobiografie*, s. 77). Kompletace

³ Jonas Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika ir neru ligos istorija. 1851 – 1922 m.*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, s. 75. Dále v textu se na tento zdroj odkazuje názvem *Autobiografie* a číslem stránky.

prvního čísla „Jitřenky“ byla také dokončena v Praze, avšak samotný tisk probíhal ve východním Prusku.

Na podzim roku 1883 se Basanavičius seznamuje se svou budoucí manželkou – pražskou Němkou Gabrielou Eleonorou Mohl. 1. února 1884 Basanavičius však Prahu opouští a odjíždí do Vídně. Eleonora zůstává v Praze. V době pobytu ve Vídni byl Basanavičius bulharskou vládou jmenován primářem okresní nemocnice ve městě Elena. 15. dubna 1884 Basanavičius a Gabriela Eleonora Mohl uzavírají ve Vídni civilní sňatek (*Autobiografie*, s. 116). Následujícího dne mladý manželský pár odjíždí do Bulharska. Bohužel hned po příjezdu do Eleny se u Gabriely objevují první příznaky tuberkulózy. Nemoc postupovala velmi intenzivně: Eleonora Mohl umírá pět let po svatbě, 28. února 1889. Po její smrti Basanavičius zůstává v Bulharsku. V roce 1891 získává bulharské občanství. Do Litvy se vrací teprve v roce 1905.

V takto naskicovaném biografickém rámci začneme podrobnější zkoumání pražské epizody otázkou, jaké občansko-právní postavení tehdy Basanavičius měl. Je jasné, že v době ukončení svého studia a při první cestě do Bulharska v roce 1880 byl poddaným ruského impéria a měl také odpovídající osobní doklady. O svém ruském „pasportu“ se přímo zmiňuje v autobiografii, když vypráví o krátkodobém pobytu doma na podzim 1882: „15. října v 8 hod. večer jsem odjel z Vídně, přes Aderberg-Granic (kde jsem na celnici musel zaplatit 50 rublů za svůj rok prošlý pasport), přes Čenstochovu a Piotrkov jsem v 9 hod. večer dorazil do Varšavy [...]“ (*Autobiografie*, s. 74)

V době svého prvního pobytu v Bulharsku Basanavičius ještě nepomýšlel na emigraci. O tom vypovídají jeho tehdejší pracovní plány: „Opouštěje Moskvu dal jsem si slovo, že se tam za pár let vrátím“ (*Autobiografie*, s. 55). Na jiném místě se Basanavičius zmiňuje o tom, že až do roku 1884 za cíl své kariéry považoval „uplatnění se v medicíně na Moskevské univerzitě“ (*Autobiografie*, s. 109). Vypovídající je také skutečnost, že Basanavičius v Bulharsku pracoval relativně krátkou dobu a bez většího zaváhání opustil toto dobře placené místo; dokonce odmítl další dvě lukrativní nabídky ze strany bulharské vlády (*Autobiografie*, s. 70, 74). Z toho můžeme usuzovat, že v té době Basanavičius neměl v Bulharsku žádné dlouhodobější plány a nezamýšlel z Ruska emigrovat.

Zde bychom rádi upozornili na několik biografických aspektů, které zatím nebyly podrobněji prozkoumány. Když se na podzim 1882 se Basanavičius na krátkou dobu vrátil do Litvy, doba platnosti jeho osobních dokladů již vypršela, proto také musel zaplatit zmíněnou pokutu 50 rublů na hraničním přechodu do Ruska. Nové cestovní doklady se mu zřejmě nepodařilo vyřídit: v autobiografii nacházíme krátkou zmínku o tom, že jednání s carskou administrativou nedopadlo dobře a proto Basanavičius překročil ruskou hranici zpět do Pruska pouze na dočasnou povolenku: „[...] 17. prosince v Kybartai jsem od policejního přednosty Savickise dostal povolenku na překročení hranice a bez pasportu jsem se dostal do Eitkūnai, odtamtud jsem cestoval dál do zahraničí“ (*Autobiografie*, s. 75). Basanavičius se zřejmě doma v Litvě necítil bezpečně: přesto, že více než dva roky neviděl svou rodinu (se kterou měl velmi dobré vztahy), nezůstal ani na vánoční svátky a při první příležitosti zase odcestoval do zahraničí. Právě tehdy zamířil do Prahy. S jakými doklady však překročil hranici Rakouska-Uherska, když z Ruska odcestoval bez „pasportu“? Spolehlivou odpověď nemáme, je možné, že Basanavičius používal svůj starý pas nebo dočasné cestovní doklady. Každopádně však jeho právní postavení již nebylo zcela jasné. Je s podivem, že se doposud nepodařilo objevit žádné oficiální doklady, které by se týkaly jeho pobytu v Praze. Jediný dokument tohoto druhu, jenž je autorovi těchto řádků znám, je registrační list Pražské univerzity, jenž potvrzuje zápis Basanavičiuse do vybraných kurzů na medicíně⁴. V době Basanavičiusova pobytu v Praze již byly vedeny policejní seznamy cizinců, pobývajících v českých zemích, avšak v žádném příslušném archivu se doposud nepodařilo o něm objevit jakékoliv záznamy.

Ať už Basanavičius pobýval v Praze na jakékoliv osobní doklady, zde se definitivně zkomplikovalo jeho právně-politické postavení vůči carskému Rusku. Na konci 19. století bylo Rakousko-Uhersko relativně liberálním státem, proto zde bylo možné formulovat požadavky a zájmy jednotlivých „menšinových“ národů mnohem radikálnějším způsobem než v Rusku či Prusku. Habsburský dvůr vcelku důsledně dodržoval vnitropolitický princip rovnoprávného postavení všech národů své říše, a proto příliš neomezoval národní projevy Maďarů, Čechů, Slováků či jiných „menšin“, dokud

⁴ Tento dokument se nachází v knihovně Litevského státního institutu literatury a folkloru ve Vilniusu, sign. F2-1916.

neohrožovaly integritu státu⁵. V době, kdy Basanavičius pobýval v Praze, čeští politici a národní spolky prosazovali jazykové, ekonomické a politické reformy, které by českému národu zajistili stejná práva jako vládnoucí německé menšině. Právě ostré veřejné debaty týkající se češtiny jako úředního jazyka, českého vysokého školství, reprezentace českých zájmů v říšské radě apod. byly pro Basanavičiuse inspirací pro formulování litevských národně-obrozeneckých myšlenek a požadavků. Ihned po příjezdu do Prahy zahajuje intenzivní korespondenci s jinými významnými Litevci v Prusku, Rusku a jiných zemích a relativně rychle je získává jako spolupracovníky pro svůj největší projekt: založení litevského časopisu. Již jsme se zmínili, že tyto snahy nebyly marné a „Auszra“ skutečně spatřila světlo světa na začátku roku 1883.

Byl to úspěch, Basanavičius dostal spoustu děkovaných a povzbuzujících dopisů z mnoha zemí. Optimisticky naladěný touto reakcí usoudil, že ruská vláda bude mít pochopení pro kulturní potřeby svých litevských poddaných, a proto napsal dopis ruskému ministrovi vnitra Dimitrovi Tolstojovi s prosbou o povolení legálního tisku časopisu „Auszra“ v Litvě. Nedostal žádnou odpověď, zato se ale brzy dozvěděl, že jeho jméno bylo zaneseno to tzv. seznamů nežádoucích osob *index nominum prohibitorum* (*Autobiografie*, s. 109): znamenalo to, že po překročení státní hranice ruské říše by byl zatčen. V životě Basanavičiuse to byl jeden z největších zlomů. Po vydání „Jitřenky“ se již nemohl svobodně vrátit domů, a proto je Praha mimořádně důležitá v biografickém kontextu litevského „národního patriarchy“ právě jako město, kde začalo jeho politické vyhnanství.

Pokud si uvědomíme, že se Basanavičius po vydání „Jitřenky“ *de iure* stává politickým uprchlíkem, musíme přehodnotit také charakter jeho dvou pobytů v Bulharsku. V letech 1880–1882 to bylo pouze místo dočasného pracovního pobytu, se kterým Basanavičius nespojoval žádné dlouhodobější plány, po opuštění Prahy však byla situace naprosto odlišná: Bulharsko se mu stalo exilovou zemí v pravém slova smyslu.

⁵ Ze stejného důvodu se říšský dvůr otevřeně nepřikláněl k silícímu německému nacionalismu a odmítal radikální germanizaci státu. Nicméně i přes tyto snahy se nedařilo zmenšovat napětí mezi německou vládnoucí menšinou a ostatními národnostmi. V době, kdy Basanavičius pobýval v Praze, již byly patrné první znaky vnitropolitické aporie, která ve svém důsledku vedla až k zániku Rakouska-Uherska. Srov. Jiří Pernes, *Pod Habsburským orlem*, Praha: Brána, 2006, s. 126-147.

Právní aspekty Basanavičiusova vyhnanství nutně musí doprovázet analýza vývoje jeho národně-obrozenského smýšlení. Mimořádná aktivita Basanavičiuse v Praze byla totiž podmíněna dlouhodobějším ideovým vývojem, jenž v letech 1882-1883 vyvrcholil entuziastickým založením litevského kulturního tisku. Je to poněkud paradoxní: počátek Basanavičiusova exilu je v jeho životě zároveň obdobím mimořádně silně cítěné litevské identity a velké národně-obrozenské aktivity. Tyto aspekty vnitřního vývoje Basanavičiusovy osobnosti kulminují právě v Praze, o čemž svědčí pozoruhodná epizoda z jeho *Autobiografie*: v ní, na stránkách věnovaných vzniku časopisu „Auszra“, Basanavičius vypráví o tom, jak psal úvodní slovo prvního čísla (připomeňme, že tento text se pokládá za kulturní manifest litevského národního obrození):

Rád bych zde upozornil na jedno místo v tomto proslovu, které mne velmi rozrušilo. Když jsem jej dopsal a přečetl jsem po sobě slova „Tak, jak za svitu jitřenky mizí na zemi noční tma, o, aby stejně se rozzářila litevská duše!“, smutně jsem se rozplakal a slzami, které mi kanuly z očí, jsem smáčel rukopis. Jako kdybych tehdy tušil, že tato z hlubin mého srdce vycházející slova dotknou se srdcí citlivějších Litevců a vyvolají v nich lásku pro svou rodnou zemi a jazyk, bez kteréžto lásky není možné obrození žádného národa – a stalo se. (*Autobiografie*, s. 77)

Je to jediné místo v celé autobiografii, kde se Basanavičius přiznává k slzám. Nikdy předtím a nikdy potom nenacházíme v jeho životě odrazy takového emotivního vypětí: v dalších zlomových okamžicích (např. po smrti milované ženy, při návratu z exilu do Litvy či v den vyhlášení litevské nezávislosti) Basanavičius už nezmiňuje pocity, které by připomínaly to, co prožíval v Praze. Je proto nade vše pochybnost, že Praha pro něj nebyla jen krátká obyčejná životní epizoda, naopak, byl to přímo klíčový moment v biografii budoucího litevského „národního patriarchy“: moment jeho největšího emotivního a intelektuálního vypětí.

Jiným důležitým aspektem Basanavičiusovy litevské identity je teorie thráckého původu Litevců, kterou usilovně rozvíjel celý svůj život. Podle Basanavičiuse jsou Litevci posledními potomky velkého národa Thráků, který kdysi svou vyspělostí a šlechetností předčil antické Řecko a Řím. Stopy těchto litevských předků Basanavičius nacházel po celé Evropě, především však v Bulharsku.

První zmínky o thráckém původu Litevců se v *Autobiografii* Basanavičiuse objevují hned po studiích, při první cestě do Bulharska. Když přes okno vlaku spatřil Karpaty, napadlo jej, že tento název může pocházet z litevského „karpa“ (bradavice). Dunaj je zmiňován v litevských národních písních, v bulharštině je spousta litevských slov atd. (*Autobiografie*, s. 55-59). S postupem času je zájem Basanavičiuse o toto téma stále větší, až se nakonec thrácká hypotéza o původu Litevců stává ústřední otázkou jeho vědecké činnosti. V tomto světle můžeme poněkud lépe pochopit také toulky Basanavičiuse v letech 1882–1884, které na první pohled nemají jasnější plán ani cíl. Basanavičius se pouze jedenkrát krátce zmínil, že v těchto letech plánoval „pokračovat ve studiu medicíny a také ve studiu pramenů k otázce národnosti starých Thráků“ (s. 74). Geografie jeho cest po Evropě prozrazuje romantický nádech těchto toulek: Basanavičius hledá důkazy slavné litevské minulosti, a proto pobývá především v evropských metropolích (Vídeň, Bělehrad, Berlín, Praha atd.), kde důkladně studuje muzejní archeologické sbírky a všude nachází stopy „litevských předků“. Je velmi pravděpodobné, že právě v Praze (která jeho cesty po Evropě uzavírá) Basanavičius nabývá naprostého přesvědčení o příbuznosti Thráků s Litevci.

Zde se nebudeme věnovat vědecké opodstatněnosti či neopodstatněnosti Basanavičisových hypotéz⁶. Důležitější je emotivní patriotická nálada jeho uvažování a neoblomná víra ve slavnou minulost litevského národa. Musíme si uvědomit, že toto přesvědčení bylo pro Basanavičiuse a ostatní národní romantiky důležitější než otázka vědecké důvěryhodnosti jejich tvrzení: pro vznik a ukotvení novodobé národní identity nikdy nestačí jen objektivní, kritická, racionální argumentace, je zde nutná intenzivní emoce, citový vztah ke své zemi. Právě tento požadavek byl v Basanavičiusově historizující publicistice splněn až nad míru. A právě proto se Basanavičius nikdy nestal vyhnancem v duševním smyslu tohoto slova, i když v právním smyslu jím byl. Jelikož nemohl působit v rodné zemi, geograficky ji rozšířil až k místům, kde žil, a tím ze svých toulek ve vyhnanství učinil fascinující cestu ke kořenům litevskosti.

⁶ Odbornou analýzu Basanavičiusových historických a etymologických teorií viz Jurginis Juozas, „Jono Basanavičiaus kultūrinis palikimas“, in: Jonas Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, paruošė D. Krištopaitė, Vilnius: Vaga, 1970, s. I-XXIV. Zde se dočteme, že s velmi ostrou kritikou Basanavičiusových pan-litevských úvah přišel především lingvista Kazimieras Būga. Thrácko-litevské spekulace se nedočkaly většího pochopení ani u jiných litevských intelektuálů (Vaižgantas, Jakštas aj.). Seriózně se však můžeme zabývat otázkou jazykových vztahů thráčtiny a litevštiny v kontextu indoevropské jazykovědy.

Národní patriarcha a milující muž

Známost s Gabrielou Eleonorou Mohl (kterou něžně nazýval Ellou) byla jednou z nejdůležitějších událostí v životě Basanavičiuse, avšak v jeho biografích o ní najdeme jen několik málo vět⁷. V dějinách Litvy Basanavičius jako „národní patriarcha“ naprosto zastínil a vytlačil Basanavičiuse jako milujícího a milovaného muže a manžela. V diskurzu litevské národní ideologie se postupně ukotvil jediný obraz jeho života, jenž je chápán jako neustálé obětování se pro rodnou zem. Návrat k subjektivnějšímu a „živějšímu“ obrazu Basanavičiuseva charakteru musí nutně vést přes odmítnutí této ideologické deformace. Vhled do okolností založení rodiny poskytuje proto neopakovatelnou možnost pro hlubší pochopení Basanavičiusevy osobnosti, která nepochybně byla osobností bohatou, zajímavou a měla jak kladné, tak i záporné stránky.

Jediným zdrojem, který doposud poskytoval informace o rodinném životě Basanavičiuse, byla jeho *Autobiografie* (s. 89-129). Avšak tuto etapu jeho života osvětlují i jiné zdroje, zachované v Oddělení rukopisů Státního institutu litevské literatury a folkloru ve Vilniusu: jedná se o deník Gabriely Eleonory Mohl, její dopisy Basanavičiusevi a také dopisy Marie Mohl-Proske (starší Gabrieliny sestry) Gabriele do Bulharska. Všechny tyto zdroje Basanavičius používal při přípravě své *Autobiografie*, ve které zveřejnil mnoho citátů z deníku své manželky a několik fragmentů ze zmíněné korespondence. Institut litevské literatury a folkloru zveřejnil všechny tyto rukopisy ve speciálním knižním vydání⁸.

Všechny zmíněné rukopisy přímo souvisejí s pobytem Basanavičiuse v Praze a se založením rodiny. Ellin deník popisuje události od 1. 1. 1884 do 11. 4. 1884, což byla doba intenzivního prožívání lásky mezi ní a Basanavičiusem: od prosince 1883 se pár pravidelně setkával na procházkách, a 11. 4. 1884 Ella odcestovala za Basanavičiusem do Vídně, kde uzavřeli sňatek⁹. Do stejného období spadají také Elliny dopisy, kterých se zachovalo celkem deset. Početnější skupina dopisů od její sestry Marie Mohl-Proske reflektuje jak období těsně po navázání známosti Elly s Basanavičiusem až do Elliny

⁷ Např. Alfred Erich Senn, *Jonas Basanavičius. The Patriarch of the Lithuanian Renaissance*, Newtonville, Mass. USA: Oriental Research Partners, 1980, s. 14-15. Rapolas Mackevičius, *Daktaras Jonas Basanavičius*, Vilnius: Ruch, [1930], s. 39-40. Albinas Visockas, *Jonas Basanavičius*, Kaunas: Šviesa, 1991, s. 48, 57.

⁸ Vaidas Šeferis [ed.], *Mano tėvynė – prie jo širdies. Gabrielos Eleonoros Mol dienoraštis ir laišškai*, Vilnius: LLTI, 2009.

⁹ Sám Basanavičius do Vídně odjel již 1. 2. 1884.

smrti v roce 1889. Většina těchto dopisů je adresována Elle, avšak ke konci jejího života Marie Mohl-Proske několikrát psala také přímo Basanavičiusovi s prosbou o zprávy o její sestře a jejím zdraví. Tyto dopisy jsou důležité především proto, že osvětlují názory Elliny rodiny na její vztah s Basanavičiusem.

Kdybychom chtěli na základě zmíněných dokumentů stručně charakterizovat vztah mezi Basanavičiusem a Ellou, měli bychom jej popsat jako romantický a... rozporuplný. Romantická, čistá a vznešená byla láska, která je spojila v Praze. Romantické jsou stránky Ellina deníku a dopisů, jejichž literární sugestivitu by jim častokrát mohl závidět leckterý autor milostného románu. Nakonec hezké a jemné city panovaly také mezi menžely Basanavičiusovými v Bulharsku.

V tomto vztahu se však objevují momenty, jež nejsme schopni interpretovat jen pozitivně. Ella, která byla vychována v katolické rodině a byla hluboce věřící, se musela smířit s tím, že Basanavičius se otevřeně hlásil k agnosticismu a neuznával žádné křesťanské tradice. Proto také kategoricky nesouhlasil s církevním sňatkem. Tento svůj postoj jí zřejmě sdělil hned na začátku jejich vztahu, neboť Ella v jednom z prvních zápisů do deníku poznamenala:

Řekl mi, že není schopen milovat, ale že přesto se mu Ella líbí a že nepodstoupí jistě ceremonie. Ello, Ello! Tvůj miláček má ve své geniální hlavě pěknou porci umíněnosti.

Er sagte mir, dass er nicht lieben könne und doch die Ella sehr gerne habe und dass er sich gewissen Zeremonien nicht unterwerfen werde. Ella, Ella! Dein Liebling hat in seinem genialen Kopf auch eine Portion Eigensinn.¹⁰

Udivuje také to, že na začátku vážné známosti s Ellou ani při plánování svatby Basanavičius nikdy neoslovil její rodinu: v žádném z dostupných pramenů není zmínka o tom, že se někdy rodině osobně představil. Není proto divu, že se Ellin vztah se brzy stal předmětem ošklivých pomluv, na které si mladá žena často stěžovala v deníku.

Sám způsob uzavření sňatku také svědčí o tom, že se Ella kvůli svému milovanému muži musela vzdát spousty věcí, které pro dámu s jejím vychováním a postavením musely být velmi důležité. 11. 4. 1884 Ella téměř bez žádných příprav, jen se 60 půjčenými floriny v kapse, narychlo opouští Prahu a odjíždí za Basanavičiusem do

¹⁰ Vaidas Šeferis [ed.], *op. cit.*, s. 72.

Vídň. Její setra Marie ve svém dopise otevřeně píše, že tento uspěchaný odjezd byl pro rodinu naprostým překvapením (ne-li šokem), pro který neměli pochopení: „Všechno se odehrálo tak uspěchaně, jako v románu, že se není čemu divit, pokud lidé jednoho doprovázejí udiveným zrakem!“ (Es vollzog sich eben Alles so rasch, so gegen allen herrschenden Usus, so romanhaft dass man sich nicht wundern darf wenn die Leute einen erstaunt anblicken!¹¹)

15. dubna 1884 Basanavičius a Ella ve Vídni vyřídili formalities jejich civilního sňatku a již další den odjeli do městečka Elena v Bulharsku, kde Basanavičius nastoupil do práce jako primář okresní nemocnice. Nebyla tedy nejen tradiční svatba, ale také žádné líbánky. Novomanželé sice plánovali svatební cestu do Konstantinopole, k tomu však nikdy nedošlo: jednak kvůli pracovní vytíženosti Basanavičiuse, jednak kvůli zdravotním potížím obou manželů.

Při takto podaném popisu rodinného života Basanavičiusových se samozřejmě uměle zvýrazňují kontroverzní aspekty jejich vztahu. Je proto důležité upozornit na to, že většinu zde zmíněných okolností můžeme alespoň částečně vysvětlit či zmírnit jejich negativní vyznění: Basanavičius sice autoritativně trval na civilním sňatku, ctil však náboženské smýšlení své manželky (usuzujeme na to z toho, že její pohřeb zařídil podle křesťanských církevních tradic); je pravda, že pro sňatek s Ellou nepožádal o svolení rodiny, avšak její oba rodiče v té době již nežili a starší sestry neměly právo ovlivňovat rozhodnutí plnoleté mladé dámy; novomanželé nikdy neměli líbánky, ale cestu do Konstantinopole jim překazila série nemocí, nikoli Basanavičiusovy rozmary.

Pokud budáme nad rodinným životem Basanavičiuse, nesmíme nikdy zapomínat na základní fakt: s manželkou jej pojil velmi hluboký a silný vztah, o čemž svědčí téměř každá stránka zde zmíněných pramenů. Nepříjemná nedorozumění, která vznikala v jejich rodinném okolí, nemohou změnit nic na tom, že Basanavičiusovi spolu byli šťastní. Zdravotní potíže, které tento manželský pár provázely po celou dobu v Bulharsku, naprosto jasně dokázaly, že každý z manželů byl schopen se kvůli druhému obětovat a pečovat o něj. Pouze předčasná smrt Gabriely Elonory Mohl přerušila jejich nesporně láskyplný rodinný život. Proto, chceme-li lépe pochopit emotivní a psychologickou povahu rodinného života Basanavičiusových, nesmíme dělat uspěchané

¹¹ Vaidas Šeferis [ed.], *op. cit.*, s. 194.

interpretační závěry. V žádném životě není nic černobílé, a výjimkou nebyl ani život této dvojice. Nicméně i přes veškerou opatrnost musíme uznat, že zachované prameny nenechávají pochybnosti o tom, kdo se v tomto vztahu obětoval více a kdo spíš kladl tvrdé požadavky. Je naprosto symbolické, že Basanavičius jedinkrát ve svém životě pláče, když píše o Litvě, zatímco Ella ve svém deníku tiše poznamenává: „Meine Heimath ist ja an seinem Herzen.“ (Moje rodná zem je přece tam, kde je jeho srdce.) Život Gabriely Eleonory Mohl je jedním z nejkrásnějších příkladů čisté, obětavé lásky v dějinách litevské kultury.

Jonas Basanavičius in Prague 1882–1884

Vaidas Šeferis

Abstract

Jonas Basanavičius (1851 - 1927), one of the most prominent personages of the Lithuanian national revival, spent the years 1882 to 1884 in Prague. This article deals with some biographical aspects of that time by rethinking facts published in Basanavičius' autobiography (and numerous later biographies) on one hand and by presenting some new information about his life in Czech capital on the other. Although time he spent in Prague is rather short compared to many years he lived in Bulgaria or Lithuania, the Czech period was one of the most important moments of Basanavičius' life. It is characterized by his high activity in the field of Lithuanian historiography and ethnography and also by dramatic changes in his personal situation. It is not by accident, that the first number of "Auszra" (which was the most important periodical in the very beginnings of the Lithuanian national revival) was prepared by Basanavičius in Prague in early 1883. It was the Czech national and political movement, who has inspired Basanavičius to raise discussions on the historical and contemporary situation of Lithuanian language and nation once again. In Prague Basanavičius also met his wife, Gabriela Eleonora Mohl. The article brings some new facts about this relationship by investigating sources not used to this time: 1) places, where Basanavičius and Eleonora lived, are located in contemporary Prague by examining old address-books and the history of Prague toponymy; 2) new manuscripts are introduced (i. e. the diary of Gabriela

Eleonora Mohl, her letters to Basanavičius and the letters of her older sister Marie to her) to enlighten psychological and emotional background of the Basanavičius family life.

Key words: Basanavičius – Gabriela Eleonora Mohl – Lithuania – Lithuanian revival – Prague

Ivadas

Lituanistikos bei apskritai lietuvių raštijos istorijoje labai svarbi vieta tenka Čekijai. Šios šalies archyvuose ir bibliotekose gausu visų laikotarpių lituanistinių archyvalių, tekstų, darbų. Nuo šventųjų Vaitiekaus bei Brunono misijų, per Prahos universiteto ryšius su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštija ir baigiant naujausių laikų moksliniais bei literatūriniais kontaktais, visais laikais tarp lietuvių ir čekų kultūrų driekėsi tankios ryšių gijos. Paradoksalu, bet jos bene labiausiai ėmė silpnėti bei trūkinėti pastaraisiais dešimtmečiais, abiem šalims nusimetus totalitarizmo jungą. Jei Lenkijos archyvuose ir bibliotekose ilgiau ar trumpiau yra padirbėjęs kone kiekvienas rimtesnis lietuvių istorikas, tai į Čekiją važiuojama tik išimtiniais atvejais. Jau nekalbant apie doktorantų mainus: tarp Lenkijos ir Lietuvos aukštųjų mokyklų jie savaime suprantami, o Čekijoje sutikti lietuvių doktorantų lituanistų ar istorikų – itin reta. Kuria kita proga būtų galima pasvarstyti šio reiškimo priežastis, tačiau šiuo metu kur kas svarbiau atnaujinti bei intensyvinti mokslinį bendradarbiavimą, kad per kelis šimtmečius susiklostę lietuvių ir čekų ryšiai vėl taptų našūs intelektualine ir kultūrine prasme. Tyrinėti tikrai yra ką. Tai patvirtina kone kasmet skelbiami čekų lituanistikos radiniai, aiškiai liudijantys, jog šios šalies archyvai slepia dar ne vieną Lietuvos kultūros istorijai vertingą knygą bei rankraštį¹³.

Šiame straipsnyje kaip tik ir pabandysime aptarti vieną konkretų čekų ir lietuvių kultūrinių ryšių atvejį – Jono Basanavičiaus gyvenimą bei veiklą Prahoje 1882–1884 m. Tikimės, kad čia pateikiamos žinios pasitarnaus kaip impulsas intensyvesniam domėjimuisi Čekijos lituanistika: net ir imantis, regis, jau šimtus kartų tyrinėtoms temoms – kokia, be abejonės, yra Basanavičiaus gyvenimas bei veikla – šios šalies archyvai vis dar

¹² Straipsnis parengtas remiant Brno Masaryko universiteto Filosofijos fakulteto Senųjų bei modernių kalbų senųjų laikotarpių tarpdisciplininių tyrimų centrui (Středisko pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních MSM 0021622435).

¹³ Iš pastarųjų metų čekų lituanistikos naujienų galėtume paminėti Augusto Šleicherio laiškus bei Františko Ladišlavo Čelakovskio lietuvių kalbos žodyną (šiuos šaltinius atrado Karolio universiteto docentas Ilja Lemeškinas) arba Karelo Janačko disertaciją apie Donelaičio kirčiavimą (rasta Brno universiteto Filosofijos fakulteto bibliotekoje). Plačiau žr. Ilja Lemeškin, Jolanta Zabarskaitė [edts.], *Augusto Schleicherio lituanistinis palikimas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009, T. I., p. 69-75. Karel Janáček, *Přizpůsobení u Donalitia. Donelaičio kirčiavimas*, Brno: Tribun, 2009.

turi ką pasakyti. Pirmojoje straipsnio dalyje pabandysime atnaujinti kai kurias jau žinomų šaltinių išrames apie Basanavičių bei atkreipti dėmesį į Prahos laikotarpio svarbą jo savivokos raidoje. Antrojoje bei trečiojoje dalyje pateiksime naujų faktų apie Basanavičiaus gyvenimą Prahoje bei jo vedybų aplinkybes.

Basanavičiaus biografistikoje susiformavo tam tikras apibendrintas jo gyvenimo vaizdas, kurį kiek supaprastindami galėtume nusakyti kaip pasakojimą apie mūsų tautos patriarcho klajones po pasaulį ir sugrįžimą tėvynėn. Šitaip nubrėžtoje gyvenimo trajektorijoje atpažįstami trys svarbiausi geografiniai taškai, tarp kurių sprendėsi Basanavičiaus likimas: Lietuva, Maskva ir Bulgarija. Tautos patriarcho klajonės šiame trikampyje jau seniai yra tapusios neatskiriama jo biografijos dalimi, kurią žino kone kiekvienas bent kiek paskaitantis lietuvis. Savotišką antrąjį Basanavičiaus klajonių planą sudaro ištisas tinklas miestų bei miestelių, kuriuose jis ilgesniam ar trumpesniam laikui buvo apsistojęs, pradedant Balkanų pusiasaliu ir baigiant kelionėmis po JAV. Jau tik specialistai beprisimena, kad Basanavičiaus ilgokai gyventa Vienoje, Berlyne, Leipcige, kad jis reguliariai važinėjo į Karlovy Varų sanatorijas ir t. t. Tautos patriarcho biografijoje ne kartą minima ir Praha. Basanavičiaus gyvenimo bei veiklos aprašymuose ji užima palyginti kuklią vietą – šiaip ar taip, joje Basanavičius praleido kiek daugiau nei metus, o tai tikrai nedaug, palyginti su tuo, kiek gyventa ir nuveikta Bulgarijoje arba Lietuvoje. Svarbiausioji priežastis, dėl kurios visi Basanavičiaus biografai pabrėžia Prahos svarbą – šiame mieste parengtas bei suredaguotas pirmasis „Auszros“ numeris. Tačiau Prahos ir „Auszros“ sąsaja lietuvių kultūros istorijoje pateikiama ne kaip tam tikrą evoliucinę logiką turintis kultūrų interferencijos rezultatas, bet kaip laimingas sutapimas. Išskyrus visų kartojamą (ir konkretesniais duomenimis retai tepagrindžiamą) teiginį, kad Basanavičius mokėsi iš čekų patriotų tautinės veiklos, Praha Basanavičiaus biografijose teturi simbolinį vaidmenį. Ne ji suteikė postūmį „Auszros“ atsiradimui, bet „Auszra“ visiems laikams įspaudė žymę Čekijos sostinės istorijoje. Tačiau įsiskaitę į turimus šaltinius atidžiau, šiuos vertybinius akcentus galėtume sudėlioti kiek kitaip. Pačiam Basanavičiui gyvenimas Čekijos sostinėje atrodė itin reikšmingas:

Apsigyvenimas Pragoje mano gyvenime turi didžiausią reikšmę, kuri ne tik man pačiam yra svarbi, bet iš dalies visai Lietuvai. Čia, neperdėjus galima būtų sakyti, stovėjo lietuvių atgimimo vygė, iš kurios sušvito „Ausra“. Su Praga ir mano paties likimas yra stipriais ryšiais susirišęs.¹⁴

Šio straipsnio tikslas kaip tik ir būtų sutelkti dėmesį į tą kiek ilgesnį nei metai laikotarpį, kurį Basanavičius praleido Prahoje, bei pabandyti parodyti, jog šis miestas jo gyvenime – ne atsitiktinė gyvenamoji vieta, bet svarbios vidinės raidos erdvė ir laikas.

Basanavičius – neišeivis

Kad galėtume adekvačiai įvertinti, kokia vieta Basanavičiaus gyvenime tenka metams, praleistiems Prahoje, privalome šį jo gyvenimo epizodą susieti su įvykiais iki atvykimo į Čekiją ir po išvykimo iš jos. Tad nusižymėkime minimalų biografinį šio laikotarpio kontekstą.

Baigęs medicinos studijas Maskvos universitete, Basanavičius 1880 m. pradžioje išvyksta dirbti į Bulgariją, kur buvo gavęs vyriausiojo ligoninės gydytojo vietą Lompalankos (Lomo) mieste. Padirbėjęs čia kiek ilgiau nei dvejus metus, iki 1882 m., Jonas Basanavičius išvyksta iš Bulgarijos. Prasideda jo klajonių laikotarpis, trukęs nuo 1882 m. iki 1884 m. Apkeliavęs Balkanų šalis (anuomet tai buvo Austrijos-Vengrijos imperijos provincijos), kelis mėnesius praleidęs Vienoje, o 1882 m. spalio-gruodžio mėnesiais sugrįžęs namo į Ožkabalius brolio nuo tarnybos caro kariuomenėje gelbėti (p. 74-75), pagaliau Basanavičius apsigyveno Prahoje. Į šį miestą jis atvyko 1882 m. gruodžio 19 d. ir pragyveno jame iki 1884 m. vasario 1 d.

Tuojuo po atvykimo bei visą 1883 m. pradžią Basanavičius daugiausia laiko skyrė lietuviškos spaudos reikalams. Šių pastangų rezultatas – pirmasis „Ausros“ numeris, kurio prakalba buvo parašyta Prahoje 1883 m. sausio 28 d. (p. 77).

1883 m. rudenį Jonas Basanavičius susipažįsta su savo būsima žmona – Prahos vokietaite Gabriela Eleonora Mohl. 1884 m. vasario 1 d. darbo bei studijų reikalais jis išvyksta į Vieną, o Eleonora lieka Prahoje (p. 104). Basanavičiui užsitikrinus darbą Bulgarijoje, balandžio mėnesį jis parsikviečia Eleonorą į Vieną, čia 1884 m. balandžio 15

¹⁴ Jonas Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851 – 1922 m.*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 75. Kadangi šiuo šaltiniu teks remtis itin dažnai, straipsnyje nuorodos į jį pateikiamos tiesiogiai tekste, skliaustuose nurodant puslapio numerį.

d. jiedu susituokia (p. 116). Kitą dieną jaunavedžiai išvyksta į naująją Basanavičiaus darbo vietą Bulgarijoje. Deja, jau tų pačių metų vasarą Eleonorai pasirodė pirmieji džiovos požymiai. Liga greitai progresavo – nepragyvenusi santuokoje nė penkerių metų, ji mirė Lompalankos mieste 1889 m. vasario 28 d. (p. 128)¹⁵. Po žmonos mirties Basanavičius liko gyventi Bulgarijoje. 1891 m. jam buvo suteikta šios šalies pilietybė (p. 136). Bulgarijoje Basanavičius pragyveno iki pat savo sugrįžimo į Lietuvą 1905 m.

Toks tad būtų minimalus biografinis Basanavičiaus gyvenimo Prahoje kontekstas. Savo svarstymus pradėkime nuo klausimo apie juridinį Basanavičiaus statusą išvykus iš Rusijos imperijos ir apsigyvenus Austrijos-Vengrijos teritorijoje. Savaime suprantama, kad po studijų pirmą kartą keliaudamas į Bulgariją Basanavičius buvo Rusijos imperijos pavaldinys ir turėjo atitinkamus dokumentus. Savo rusišką „pašpartą“ jis mini pasakodamas apie sugrįžimą į Lietuvą 1882 m.: „Spalių 3/15 d. 8 val. vakare iš Vienos išvažiavęs, per Aderberg-Granicą – kur muitinėje už 2 metus perlaikytą pašpartą 50 rub. užmokėjęs – pro Čenstakavą, Piotrkovą 9 val. vakare Varšuvon atvykau [...]“ (p. 74).

Aišku ir tai, kad vykdamas po studijų dirbti į Lompalanką, Basanavičius dar tikrai nemanė emigruoti. Apie tai galime spręsti iš jo užuominų apie savo ateities planus: „Maskvą apleidau, duodamas žodį už kokių metų kitų vėl grįžti atgalios“ (p. 55). 1884 m. užrašuose Basanavičius taip pat rašo, jog iki tol jo „karjeros tikslas“ buvo „medicinos srityje prie universito Maskvoje“ (p. 109). Be to, reikšmingas yra ir faktas, kad Lompalankoje pradirbęs vos dvejus metus, Basanavičius be didesnių dvejonių atsisakė sėkmingos ir puikiai apmokamos tarnybos (p. 70) bei atmetė du naujus itin prestižiškus darbo pasiūlymus Antivario mieste bei Sofijoje (p. 74). Visa tai rodo, jog su Bulgarija jis tuo metu dar nesiejo ilgalaikių planų ir neketino „bėgti“ iš Rusijos imperijos.

Čia norėtusi atkreipti dėmesį į kelias iki šiol išsamiau neaptartas smulkmenas. Basanavičiui 1882 m. rudenį sugrįžus namo, jo asmens dokumentų galiojimo laikas jau buvo pasibaigęs – už „perlaikytą pašpartą“ teko sumokėti baudą (p. 74), o naujo paso, regis, gauti nepavyko:

Tokiu būdu, nieko gero neištaisęs, lapkričio 14/26 d. iš Ožkabilių su reikalu Kaunan išvažiavau ir iš ten sugrįžęs Bartininkuose pas A. Gelgaudą, valsčiaus vaitą, apsigyvenau iki gruodžio 5/17 d., kada, su

¹⁵ Basanavičius autobiografijoje vartoja dvigubas – senojo ir naujojo stiliaus – datas (šiandienį kalendorių tekste atitinka antrasis skaitmuo), tad pagal senąjį kalendorių Elės mirties data yra vasario 16 d.

juomi į Kybartus nuvažiuavęs ir gavęs iš Savickio, stoties policijos prievaizdos, bilietą sieną peržengti, be pašporto į Eitkūnus nuvykau ir iš ten leidausi kelionėn užsienyje tolyn. (p. 75)

Basanavičius veikiausiai nesijautė saugus sugrįžęs į Rusijos imperiją: ilgiau nei dvejus metus nesimatęs su namiškiais net nepasiliko Kalėdų ir pirma palankesne proga vėl iškeliavo į užsienį. Išvykęs iš Lietuvos, apsistoja Prahoje. Kyla klausimas, su kokiais dokumentais jis kirto anuometinę Prūsijos – Austrijos–Vengrijos sieną, jei iš Lietuvos iškeliavo „be pašporto“. Neturint tikslesnių duomenų, peršasi prielaida, kad galbūt keliauta su laikiniais dokumentais ar naudotasi „pasibaigusiu“ senuoju pasu, o tai savo ruožtu būtų ženklas, jog tuo metu Basanavičiaus pilietinė padėtis teisine prasme jau nebebuvo visiškai aiški. Keista ir tai, kad iki šiol nepavyko aptikti beveik jokių oficialių dokumentų, susijusių su Basanavičiaus gyvenimu Prahoje. Vienintelis šių eilučių autoriui žinomas tokio pobūdžio raštas – tai Prahos universiteto studento registracijos lapas, išduotas Basanavičiui įsirašius laisvuoju klausytoju į medicinos studijas.¹⁶ Nors XIX a. pabaigoje jau buvo vedamas užsieniečių, gyvenančių Čekijoje, registras, nei Čekijos karalystės Policijos valdybos archyve, nei Prahos miesto archyve iki šiol nepavyko aptikti dokumentų, kuriuose būtų minima Basanavičiaus pavardė.¹⁷

Kad ir kaip būtų su Basanavičiaus dokumentais, Prahoje galutinai pasikeitė jo kaip Rusijos imperijos pavaldinio teisinė situacija. XIX a. devintojo dešimtmečio pradžioje Austrija-Vengrija buvo santykinės politinės laisvės erdvė, kurioje tautinius interesus buvo galima formuluoti kur kas atviriau bei radikaliau nei Rusijos ar Prūsijos imperijose. Habsburgų sostas palyginti nuosekliai laikėsi vidaus politikos, pagal kurią visos jų imperijos tautos buvo lygiateisės ir lygiavertės, tad vengrų, čekų, slovakų ir visų kitų „mažumų“ tautinės aspiracijos nebuvo griežčiau ribojamos tol, kol nekėlė grėsmės imperijos integralumui.¹⁸ Tuo laiku, kai Basanavičius apsigyveno Prahoje, čekai vis

¹⁶ Šis dokumentas saugomas LLTI bibliotekos rankraščių skyriuje, sign. F2-1916.

¹⁷ Šioms paieškoms daug laiko skiria ne tik šių eilučių autorius, bet ir Prahos universiteto docentas, puikus Čekijos archyvų žinovas Ilja Lemeškinas, tačiau nė jam iki šiol nepavyko aptikti dokumentų, kurie būtų susiję su Basanavičiumi. Tai gana keista, nes kitokio pobūdžio archyvalijų – visų pirma Basanavičiaus laiškų – aptinkama nemažai. Belieka tikėtis, kad kada nors Prahos archyvai atskleis šią paslaptį.

¹⁸ Dėl tos pačios priežasties buvo ramdomi vokiečių nacionalistų, reikalavusių intensyvinti germanizacijos politiką, reikalavimai. Nepaisant nuoširdžių monarchijos pastangų vengti nacionalistinio politikos eskalavimo, tautinė įtampa tarp vokiečių bei likusių tautų – ypač čekų – nuolat didėjo, o Basanavičiaus laikais jau buvo matyti akivaizdžių vidaus politikos aporijos ženklų. Plačiau žr. Jiří Pernes, *Pod Habsburským orlem*, Praha: Brána, 2006, p. 126-147.

garsiau reikalavo esminių kultūrinių, ekonominių bei politinių reformų, kurios būtų sulyginusios jų teises su vokiečių valdančiosios mažumos teisėmis. Čia einanti periodika buvo viena radikaliausių visoje Austrijos-Vengrijos imperijoje. Patekęs į šią santykinės laisvės atmosferą, Basanavičius imasi visomis jėgomis ja naudotis: intensyviai susirašinėja su kitais lietuviais, tariasi dėl lietuviškos spaudos leidimo ir t. t. Šių pastangų rezultatas – 1883 m. pasirodžiusi „Auszra“, tautinio atgimimo simbolis ir vienas iš kertinių jo akmenų.

Parengęs pirmąjį laikraščio numerį bei sulaukęs daug padėkos laiškų iš viso pasaulio, Basanavičius pasidavė optimizmui ir parašė neapgalvotą laišką Rusijos vidaus reikalų ministrui, prašydamas legalizuoti lietuvišką spaudą bei leisti „Auszrą“ spausdinti Lietuvoje. Šio rašto pasekmė buvo ta, kad Basanavičius pateko į Rusijos imperijos *index nominum prohibitorum* sąrašą, tad sugrįžus jam grėsė suėmimas (p. 109). Tai buvo vienas didžiausių lūžių Basanavičiaus gyvenime: išleidęs „Auszrą“, jis jau nebegalėjo laisvai peržengti Rusijos imperijos sienos. Taigi teisine prasme Basanavičiaus išėivystė prasideda Prahėje 1883 m. pavasarį. Jau vien šio fakto pakaktų suprasti, kodėl Basanavičiui, kaip jis rašo pateiktoje citatoje, gyvenimas Prahėje „turi didžiausią reikšmę“. Prahos laikotarpis, nors palyginti trumpas, apskritai laikytinas vienu svarbiausių momentų Basanavičiaus biografijoje.

Suvokus, jog su „Auszros“ išleidimu Basanavičius *de iure* tampa išėiviu, kuriam atkirsti keliai į tėvynę, reikia patikslinti ir Bulgarijos svarbą jo gyvenime. Iš tiesų derėtų kalbėti apie dvi Basanavičiaus „Bulgarijas“: 1880–1882 m. tai tebuvo laikina darbo vieta, su kuria jis nesiejo savo ateities ir kurioje neketino ilgiau užtrukti. Po Prahos viskas keičiasi – Bulgarija Basanavičiui tampa egzilio šalimi tikrąja prasme.

Teisinių Basanavičiaus išėivystės aspektų neįmanoma svarstyti atskirai nuo jo pasaulėžiūros dalykų. Pokyčiai, įvykę jo gyvenime Prahėje, nebuvo atsitiktiniai: Basanavičiaus lietuviškoji pasaulėžiūra brendo jau ilgą laiką, o 1882–1883 m. išsiveržė entuziastingos veiklos pliūpsniais. Regime savotišką paradoksą: politinio egzilio pradžia sutampa su itin intensyviu lietuviškumo išgyvenimu bei darbu lietuvybės labui. Kad Prahos laikotarpis buvo nepaprastai svarbus tokiai vidinei Basanavičiaus raidai, rodo viena iškalbinga detalė. Autobiografijoje nušviesdamas „Auszros“ atsiradimo aplinkybes, Basanavičius vaizdingai pasakoja, kaip jis rašė prakalbą pirmajam numeriui:

Noriu čia prie progos vieną tos prakalbos paminėti vietą, kuri mane labai sujudino. Parašęs ją, skaitydamas žodžius „Kaip aušrai auštant nyksta ant žemės nakties tamsybė, o kad taip jau prašvistų ir Lietuvos dvasia!“ graudžiai apsiverkiau ir iš akių byrančiomis ašaromis sušlapinau rankraštį. Tarytum aš tuomet prajaučiau, kad šitie iš gilumos širdies kilusieji žodžiai užgaus jautresnių lietuvių širdis ir sukels juose tėvynės ir savo kalbos meilę, be kurios nė koks tautos atsigaivėliavimas negalimas – taip ir atsitiko. (p. 77)

Tai vienintelė vieta visoje autobiografijoje, kurioje Basanavičius prisipažįsta verkęs. Nei prieš tai, nei vėliau emocijos niekada nepasiekia tokio intensyvumo: net ir itin svarbiais momentais (gedėdamas mylimos žmonos, po daugelio metų grįžęs į Lietuvą ar rašydamas apie Lietuvos nepriklausomybės akto priėmimą) Basanavičius nebemini tokių jausmų, kokius patyrė gyvendamas Prahoje. Šia prasme Praha užima išskirtinę vietą jo gyvenime – pagal reikšmę, kuri jai tenka Basanavičiaus vidinės raidos istorijoje, su ja galėtų lygintis nebent Ožkabalių apylinkių piliakalniai, su meile aprašyti autobiografijos pradžioje (p. 18-19). Taigi geriau įsižiūrėjus, Praha tampa ne šiaip atsitiktiniu Basanavičiaus gyvenimo epizodu, bet vienu iš svarbiausių laikotarpių tautos patriarcho biografijoje – vienu iš intensyviausio emocinio bei intelektualinio pakilimo momentų.

Svarstant Basanavičiaus lietuviškąją savivoką, svarbi vieta tenka jo propaguotajai trakiškosios lietuvių kilmės teorijai. Anot jos, lietuviai – tai garbingos trakų tautos, kuri savo didybe lenkusi net ir senąsias antikos kultūras, paskutinioji gyvoji atžala. Senųjų trakų – kitaip tariant, lietuvių protėvių – pėdsakų Basanavičius tarėsi randęs visoje pietų Europoje, tačiau pirmiausia – Bulgarijoje. Ši hipotezė tapo pagrindiniu Basanavičiaus mokslinės bei etnografinės veiklos varikliu.

Pirmosios užuominos apie senąją lietuvių tėvynę Trakiją Basanavičiaus autobiografijoje atsiranda važiuojant po studijų dirbti į Lompalanką. Žvelgdamas į Karpatų viršūnes jis mąsto, jog šis žodis bus kilęs iš lietuviškosios „karpos“. Keldamasis per Dunojų prisimena, jog ši didi upė minima lietuvių liaudies dainose. Bulgarų kalboje tariasi randęs lietuviškų žodžių ir t. t. (p. 55-59). Ilgainiui ši tema tampa vis svarbesnė Basanavičiaus gyvenime. Iš pirmo žvilgsnio, jo išvykimas iš Bulgarijos ir 1882–1884 m. klajonės po Europą neturi aiškesnio plano. Basanavičius vienintelį kartą teužsimena ketinęs „tęsti dar toliau medicinos mokslą ir darbą bibliotekose, užsiimant senovės trakų

tautystės tyrinėjimu“ (p. 74). Be abejo, svarbi jo kelionių dalis teko tobulinimuisi medicinos srityje. Tačiau įsiskaitę įdėmiau pastebime ir romantišką klajonių aspektą: Basanavičius ieško šlovingos lietuvių praeities įrodymų ir apsistoja didžiuosiuose Vidurio Europos miestuose (Vienoje, Prahoje, Berlyne) su turtingais istorijos bei archeologijos muziejais, kuriuose tų įrodymų „randa“. Būtent Prahoje Basanavičiaus galutinai apsispręsta atsidėti trakologijai kaip pagrindinei savo mokslinių interesų sričiai.

Trakiškosios lietuvių kilmės teorija čia mus domina ne kaip mokslinė problema¹⁹, bet kaip psichologinis, emocinis Basanavičiaus veiklos pamatas. Kaip jau minėta, 1883 m. Basanavičius pateko į Rusijos imperijos valdžios nemalonę; kitas itin svarbus tų metų įvykis buvo pažintis su būsimąja žmona. Nebegalėdamas tikėtis mediko karjeros Maskvoje ir tuo pačiu metu ketindamas sukurti šeimą, Basanavičius pateko į sudėtingą asmeninę bei finansinę situaciją. Antrasis įsidarbinimas Bulgarijoje (1884 m.) tapo vieninteliu išsigelbėjimu, ir nors Basanavičius gavo gydytojo vietą tamsiame užkampyje – Elenos miestelyje – turėjo šį pasiūlymą *volens nolens* priimti (p. 109). Šioje situacijoje trakiškoji lietuvių tautos kilmė tapo tuo psichologiniu šaltiniu, kuris padėjo Basanavičiui dvasiškai nepalūžti. Kelionė į gūdžią Balkanų provinciją, kuri kitą būtų įvairusi į nevilgtį, Basanavičiui tapo kelione į senąją lietuvių tėvynę:

Prie šito viso reikėtų dar pridurti, kad aš ir savo karjeros tikslą medicinos srityje prie universito Maskvoje buvau jau kiek pakeitęs, ilgą laiką trakologija užsiiminėdamas, kitu – būtent trakų ieškojimo uždaviniu, ko dėlei reikalinga buvo gyventi buvusioje senovės trakų tautos žemėje. (p. 109)

Negalėdamas gyventi tėvynėje, Basanavičius tėvynę išplėtė iki savo gyvenamosios vietos. Šiandieniniam skaitytojui sunku rimtai žiūrėti į Basanavičiaus pan-lietuviškąsias trakų paieškas Bulgarijoje. Tačiau turėtume suvokti, jog šlovinga lietuvių tautos praeitis Basanavičiui ir kitiems to meto lietuviams buvo visų pirma pakilių jausmų šaltinis, dvasinė realybė, kuri buvo svarbesnė už objektyvią tiesą. Tautinės savimonės niekada nepavyks suvesti vien į racionalias savivokos struktūras: Basanavičiaus visur regimi lietuvių-trakų pėdsakai – vienas įspūdingiausių romantinės tautinės tapatybės

¹⁹ Mokslinis bei istorinis šios hipotezės kontekstas išsamiau pristatomas įvardiniame Basanavičiaus *Raštų* straipsnyje: Juozas Jurginis, „Jono Basanavičiaus kultūrinis palikimas“, in: Jonas Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, paruošė D. Krištopaitė, Vilnius: Vaga, 1970, p. I-XXIV.

pavyzdžių lietuvių kultūros istorijoje. Štai kodėl Prahoje tapęs išeiviu teisine prasme, Basanavičius traukė dėka niekada juo netapo dvasine prasme ir atkakliai dirbo toliau, keldamas savo tautą.

Tautos patriarchas ir mylintis vyras

Nors pačiam Basanavičiui pažintis su Gabriela Eleonora Mohl (kurią jis meiliai vadino Ele) buvo, be abejo, vienas svarbiausių gyvenimo įvykių, jo biografijose apie šią moterį teužsiminama vienu kitu sakiniu²⁰. Lietuvių istoriografijoje Basanavičius-tautos patriarchas visiškai nustelbė Basanavičių-mylintį bei mylimą vyrą ir šeimos žmogų. Kaip ir visus kitus savo didžiuosius, tauta Basanavičių tuojau pat pasisavino, sustingdydama jį garbingoje, bet nekintamoje patriarcho pozijoje, o XX a. viduryje įsigalėjęs lietuvių nacionalizmo diskursas ilgainiui suformavo vienintelį jo gyvenimo suvokimo būdą – kaip nuolatinę auką tėvynei. Išlaikyti Basanavičių kaip gyvą lietuvių tautinio atgimimo pavyzdį tegalima atitaisant šias jo portreto deformacijas. Išsamesnis asmeninio gyvenimo paveikslas kaip tik ir suteikia puikios medžiagos Basanavičiaus charakteriui pažinti. Vienintelis šaltinis, kuriuo remiantis iki šiol buvo pateikiamos žinios apie Basanavičiaus šeimos sukūrimo aplinkybes, buvo jo autobiografija (p. 89-129)²¹. Tačiau šį gyvenimo etapą nušviečia ir kiti rankraščiai, saugomi Lietuvių literatūros ir tautosakos institute: Gabrielos Eleonoros Mohl dienoraštis, jos laišakai Basanavičiui bei Marijos Mohl (vyresniosios Gabrielos sesers) laišakai, rašyti Eleonorai ir Basanavičiui į Bulgariją²². Šiais rankraščiais Basanavičius naudojosi rengdamas savo autobiografiją. Joje jis pateikė nemažai citatų iš žmonos dienoraščio bei vieną kitą fragmentą iš jos laiškų. Esama taip pat gausios seserų – Gabrielos ir Marijos – korespondencijos. Visi čia suminėti

²⁰ Plg. Alfred Erich Senn, *Jonas Basanavičius. The Patriarch of the Lithuanian Renaissance*, Newtonville, Mass. USA: Oriental Research Partners, 1980, p. 14-15. Rapolas Mackevičius, *Daktaras Jonas Basanavičius*, Vilnius: Ruch, [1930], p. 39-40. Albinas Visockas, *Jonas Basanavičius*, Kaunas: Šviesa, 1991, p. 48, 57. Vienintele išimtimi galėtume laikyti Adolfo Nezabitauskio rašytą Basanavičiaus biografiją, kurioje šiai temai skiriama nemažai erdvės, tačiau Nezabitauskis tik perpasakoja Basanavičiaus autobiografijos tekstą, nepateikdamas jokių papildomų duomenų, tad ir šiuo atveju apie Eleonorą Mohl nesužinome nieko nauja, žr. Adolfas Nezabitauskis, *Jonas Basanavičius*, fotografuotinis leidimas, Vilnius: Vaga, 1990, p. 152-197.

²¹ Išsamesnę šio autobiografijos fragmento interpretaciją žr. Vaidas Šeferis, „Tautinė tapatybė lietuvių biografijose (Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas, Vincas Kudirka)“, *Literatura*, 2006, Nr. 48(5), p. 45-76.

²² Visi dokumentai saugomi LLTI rankraščių skyriuje. Gabrielos Eleonoros Mohl dienoraštis: F2-212; Gabrielos Eleonoros Mohl laišakai: F2-1778; Marijos Mohl laišakai: F2-1783.

rankraščiai neseniai paskelbti Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistoje knygoje²³.

Išvardintieji šaltiniai yra tiesiogiai susiję su Basanavičiaus gyvenimu Prahoje. Elės dienoraštis apima laikotarpį nuo 1884 m. sausio 1 d. iki balandžio 11 d. Šios datos sutampa su jos ir Basanavičiaus karščiausio įsimylėjimo laiku: nuo 1883 m. gruodžio pora skyrė pasimatymus, o 1884 m. balandžio 11 d. Elė išvyko iš Prahos pas Basanavičių į Vieną, kurioje jiedu po kelių dienų susituokė. Tad užrašuose atsispindi tiek romantiški Elės ir Basanavičiaus susitikimai 1884 m. pradžioje, tiek ir laikinas bei itin dramatiškas poros išsiskyrimas²⁴.

Elė susirašinėjo su Basanavičiumi nuo 1884 m. vasario pradžios iki kovo pabaigos, t. y. Basanavičiui esant Vienoje. Tai nepaprastai gražūs ir dramatiški meilės laišakai, kuriuose atsispindi tiek nuoširdžiausias Elės atsidavimas mylimajam, tiek ir augantis nerimas dėl jų santykių ateities.

Gausi Marijos Mohl korespondencija apima laikotarpį nuo 1884 m. iki 1890 m. t. y. nuo Elės romano su Basanavičiumi užsimezgimo iki pat Elės mirties. Didžioji laiškų dauguma adresuota seseriai, tačiau progresuojant džiovai ir Elei nebeįstengiant reguliariai atsakinėti į laiškus, Marija kelis kartus rašė tiesiogiai Basanavičiui, prašydama pateikti daugiau žinių apie sesers savijautą. Labiausiai šie laišakai vertingi tuo, jog iš jų daug sužinome apie likusių Eleonoros šeimos narių požiūrį į jos santykius su Basanavičiumi.

Trumpai apibūdinant Basanavičiaus meilės ir vedybų istoriją, derėtų ją pavadinti romantiška ir... prieštaringa. Romantiški, nesuteršti ir gražūs buvo jausmai, sieję būsimuosius sutuoktinius. Romantiški (literatūros stiliaus prasme) yra Gabrielės Eleonoros Mohl dienoraščio bei laiškų puslapiai, neretai pranokstantys savo žanrines ribas ir pakylantys iki tokio literatūrinio sugestyvumo, kokio galėtų pavydėti net daugelis meilės romanų. Galų gale šilti ir jaukūs buvo jausmai, sieję sutuoktinius jų gyvenimo verpetuose Bulgarijoje.

Tačiau būta čia ir tokių aspektų, kuriuos sunku vienareikšmiškai įvertinti. Giliai tikinti, katalikų šeimoje užaugusi ir išauklėta Elė dėl Basanavičiaus turėjo paaukoti labai daug. Svarbu tai, kad Basanavičiaus būta netikinčio, todėl jis nesutiko tuoktis bažnyčioje.

²³ Vaidas Šeferis [ed.], *Mano tėvynė – prie jo širdies. Gabrielos Eleonoros Mohl dienoraštis ir laišakai*, Vilnius: LLTI, 2009.

²⁴ Basanavičius iš Prahos į Vieną išvyko jau 1884 m. vasario 1 d. (p. 104).

Jau viename pirmųjų dienoraščio įrašų – 1884 sausio 11 d. – Elė, pasakodama apie pasimatymą su Basanavičiumi, pažymi:

Wir aßen Bonbons, gaben uns in Folge dessen sehr süße Küsse, wehrten uns gegen den Wind und ich war wie immer in seiner Gegenwart ruhig und glücklich. Er sagte mir, dass er nicht lieben könne und doch die Ella sehr gerne habe und dass er sich gewissen Zeremonien nicht unterwerfen werde. Ella, Ella! Dein Liebling hat in seinem genialen Kopf auch eine Portion Eigensinn.²⁵

Mes valgėme saldinius, dėl to labai saldžiai bučiavomės, gynėmės nuo vėjo, o aš kaip visada jo draugijoje buvau rami ir laiminga. Jis man sakė, negalys mylėti, bet Elė jam labai patinkanti, ir kad jis nesutiksias atlikti tam tikrų ceremonijų. Ele, Ele! Tavo mylimasis savo genialioje galvoje turi porciją užsispyrimo.²⁶

Basanavičius nuo pat pradžių davė Elei suprasti, jog apsisprendusi už jo tekėti, ji negali tikėtis tradicinių krikščioniškos santuokos atributų. Iškalbinga ir tai, jog pateikdamas šią citatą savo autobiografijoje – kurioje šiaip jau žmonos dienoraštį cituoja be didesnių iškraipymų – Basanavičius praleido žodžius „und dass er sich gewissen Zeremonien nicht unterwerfen werde“ (ir kad jis nesutiksias atlikti tam tikrų ceremonijų, p. 97).

Keistokai atrodo, kad Basanavičius nei užmegzdamas pažintį su Ele, nei planuodamas santuoką nepaprašė jos šeimos sutikimo. Tiesą sakant, nė viename iš turimų šaltinių net neminima, kad jis būtų šeimai oficialiai prisistatęs. Nesunku suprasti, kad dėl šių ir kitų čia nesuminėtų aplinkybių, Elės pažintis su Basanavičiumi buvo tapusi pikto apkalbų objektu, kuriomis ji daug kartų skundžiasi savo dienoraštyje.

Basanavičių vestuvės taip pat nepaneigiamai liudija, jog Elė ne tik buvo pasiryžusi, bet ir iš tiesų turėjo dėl savo vyro daug paaukoti. 1884 m. balandžio 11 d. ji beveik be bagažo, pasiskolinusi pinigų iš sesers, paskubom išvyksta į Vieną. Viename iš savo laiškų jos vyresnioji sesuo Marija be užuolankų sako, jog Elės išvykimas ir vedybos kitiems šeimos nariams bei draugams buvo didelė ir ne visai suprantama staigmena: „Es vollzog sich eben Alles so rasch, so gegen allen herrschenden Usus, so romanhaft dass man sich nicht wundern darf wenn die Leute einen erstaunt anblicken!“ (Viskas įvyko

²⁵ Vaidas Šeferis [ed.], *op. cit.*, p. 72.

²⁶ *Ibidem*, p. 73.

taip paskubom, visai nesilaikant įprastų taisyklių, lyg kokiame romane, kad negali stebėtis, jei žmonės tave nulydi nustebusiais žvilgsniais²⁷.)

1884 m. balandžio 15 d. Vienoje buvo atlikti civilinės metrikacijos formalumai, o kitą dieną pora jau išvyko į naująją Basanavičiaus darbo vietą Elenos miestelyje Bulgarijoje. Tad nebuvo ne tik vestuvių, bet ir medaus mėnesio. Tiesa, jaunavedžiai planavo keliauti į Konstantinopolį, apie tai užsiminama kai kuriuose laiškuose²⁸, tačiau šio ketinimo nepavyko įgyvendinti.

Be abejo, šitaip susitelkiant į prieštarigus Basanavičiaus ir jo būsimosios žmonos santykių aspektus jų kontroversiškus dirbtinai išpučiamas. Daugelį čia išsakytų priekaištų galima vienaip ar kitaip atremti: Basanavičius išsireikalavo civilinę santuoką, tačiau, kita vertus, jo pagarbą žmonos religiniams įsitikinimams liudija tai, kad palaidojo ją su bažnytinėmis apeigomis; vesdamas Elę, jis iš tiesų šeimos sutikimo neprašė, bet juk abu Elės tėvai jau buvo mirę, o vyresniosios seserys, tiesą sakant, neturėjo teisės kištis į pilnametės Elės gyvenimą; povestuvinė kelionė į Konstantinopolį tikrai būtų įvykusi, jei ne Basanavičių šeimą užklupusios ligos. Tad svarstant Basanavičiaus asmeninio gyvenimo aspektus, nedera iš akių išleisti svarbiausio – jį su žmona siejo nepaprastai gilūs bei šilti jausmai, kurių gausu kone kiekviename cituotųjų rankraščių puslapyje. Nors nesusipratimai, kurių nemaža kilo jų aplinkoje, buvo iš tiesų nemalonūs, jie nekeitė esmės – Basanavičiai buvo laiminga šeima. Vėliau Bulgarijoje juos užklupusios nelaimės tik patvirtino tai, kad sutuoktiniai vienas dėl kito mokėjo nuoširdžiai aukotis. Ir tik ankstyva Eleonoros mirtis nutraukė neabejotinai harmoningą jų šeimyninį gyvenimą.

Vartant Basanavičiaus autobiografiją, skaitant Elės laiškus ir stengiantis geriau suvokti jų jausmus, planus bei gyvenimo aplinkybes, privalu vengti skubotų išvadų. Tačiau net ir nuolat atsargiai sveriant interpretacines ištarmes, net ir atsižvelgiant į aukščiau išsakytas pastabas bei išlygas, nekyla abejonių, kuris iš jų šioje meilės istorijoje daugiau aukojosi, o kuris veikia reikalavo. Kaip simboliška, kad Basanavičius vienintelį kartą gyvenime verkia rašydamas apie Lietuvą, o Elė savo dienoraštyje tyliai prisipažįsta: „Meine Heimath ist ja an seinem Herzen.“ (Juk mano tėvynė – prie jo širdies)²⁹.

²⁷ Marijos Mohl 1884 09 15 d. laiškas Elei, Vaidas Šeferis [ed.], *op. cit.*, p. 194-195.

²⁸ Žr. 1884 09 15 d. ir 1885 01 30 d. Marijos laiškus Elei, Vaidas Šeferis [ed.], *op. cit.*, p. 192-193, 204-205.

²⁹ Elės dienoraščio 1884 m. sausio 24 d. įrašas, Vaidas Šeferis [ed.], *op. cit.*, 84-85.

Gabrielos Eleonoros Mohl gyvenimas – vienas gražiausių tyros, pasiaukojančios meilės pavyzdžių lietuvių kultūros istorijoje.

Lietuvoje apie Gabrielą Eleonorą Mohl ir jos šeimą nežinoma beveik nieko. O juk šios moters fone Basanavičiaus portretas nušvinta labai gyvomis, mums jį žmogiškai priartinančiomis spalvomis. Po tautos budintojo kauke pajuntame gyvas ir skvarbias akis, veržlų pulsą, tvirtą valią. Basanavičiaus charakteris buvo ir turtingesnis, ir šakotesnis, nei atrodo iš pirmo žvilgsnio. Tiesiog būtina, kad lietuvių kultūros istorija grąžintų savo skolą Gabrielai Eleonorai Mohl, įtraukdama ją į savo svarstymų lauką ir bent pabandydama rekonstruoti išsamesnį jos portretą. Be jokios abejonės, ir šiuo atveju svarbiausios žinios slypi neištyrinėtuose Čekijos archyvų lobynuose.